

QUI PENSA QUE EN TU HI HA MÀCULA, PENSA QUE EN EL SOL HI HA TENEBRES. LA DEFENSA DE LA IMMACULADA EN LES ICONOGRAFIES LULLIANES

Miquela SACARÈS

Resum

En els segles XVII i XVIII es desenvolupa una iconografia dedicada a la defensa de la Immaculada Concepció encapçalada per Ramon Llull, Duns Escot i sant Bonaventura. El text analitza aquest tipus de representacions i planteja la relació de les imatges lull·lianes amb el procés històric immaculista. Tot plegat, en un context esquitxat per les controvèrsies dels lul·listes i antilul·listes amb els atacs a les imatges de Llull.

Paraules clau: iconografia de Ramon Llull, Duns Escot, defensa de la Puríssima, art mallorquí, barroc.

Whoever thinks there is a blot in you, thinks that in the sun there is darkness. The defence of the Immaculate in lullian iconographies

Abstract

During the 17th and 18th century an iconography dedicated to the defence of the Immaculate Conception for Ramon Llull, Duns Escot, and Bonaventura Saint is developed. The text analyses these kind of representations and brings up the relationship between Lullian images and the immaculate historical process. All of that together in a context sprinkled by Lullians and anti-Lullians controversies with attacks to Llull's images.

Key words: Iconography of Ramon Llull, Duns Escot, defence of the Immaculate Conception, Mallorquin art, Baroque.

1. Ramon Llull, teòleg de la Immaculada

No pocs estudis han tractat el vessant de Ramon Llull com a teòleg marià; les aportacions més recents de mossèn Josep Perarnau aprofundeixen en la qüestió de la doctrina de la Immaculada.

El *Llibre de Contemplació* és una de les primeres obres del beat en què s'esbossa una formulació teològica de la Puríssima Concepció; més tard, en els llibres de l'*Arbre de Ciència*, o en el *Liber principiorum theologiae*, i sobretot en el comentari a les sentències de Pere Llombard, *Disputatio Raymundi et heremitaie*, escrit a París l'any 1298, es formula una doctrina de la Immaculada més rica i detallada.¹

Altres fets reforçaren les influències concepcionistes del beat: en primer lloc, l'estret vincle amb el casal d'Aragó i amb la família reial de Mallorca, fervent defensora del misteri de la Immaculada de Maria; en segon lloc, la constant relació de Llull amb l'orde franciscà, i dels franciscans amb la Corona d'Aragó i amb la família reial mallorquina,² i en darrer lloc, l'educació amb els cistercencs. El monestir cistercenc de Santa Maria de la Real fou el lloc on Ramon Llull es formà i on escrigué obres que evoquen l'escola de sant Bernat, defensor de la Verge, en concret el *Llibre de Sancta Maria* i el de l'*Ave Maria*.

Una vintena d'anys després de la mort de Mestre Ramon començà a circular en l'àmbit català una literatura lul·liana puríssima escrita en català i en llatí que fou atribuïda a Llull. *De benedicta tu in mulieribus* (1335) i, més tard, el *Liber conceptionis virginalis* (1491) eren obres vinculades als grups de terciaris franciscans o beguins de València i, després, a l'escola lul·liana de Barcelona, en les quals es propugnava clarament la concepció immaculada de la Mare de Déu.

Els segles XIV i XV es caracteritzaren per un període de conflictes i controvèrsies. Els dos ordes religiosos més poderosos prengueren actituds antagòniques respecte de la qüestió de la puresa de Maria: a grans trets, els dominicans eren contraris a la doctrina lul·liana i al culte a la Immaculada, mentre que els franciscans eren partidaris de Llull

¹ M. CALDENTEY, «Una cuestión mariana de máxima actualidad: la corredención de la Virgen a la luz del doctor iluminado Bto. Ramon Llull, de la tercera orden de San Francisco». *Estudios Marianos* [Madrid], 1944, pàg. 287-295; A. DE PALMA, «La Inmaculada en la escuela lulista». *Estudios Franciscanos*, 55, 1954, pàg. 171-194; J. PERARNAU, *Ramon Llull i la seva teologia de la Immaculada*. Mallorca: Centre d'Estudis Teològics de Mallorca, 39, 2005, pàg. 10-46; S. J. BOSS, «Ramon Llull's Llibre de Santa Maria. Theodicy, ontology and initiation». *Studia Lulliana* [Palma], 51, 2011, pàg. 25-51.

² F. GAZULLA, *Los reyes de Aragón y la Purísima Concepción de María Santísima*. Barcelona: 1905, pàg. 17-18; A. DE PALMA, «La corona de Aragón en la edad media». *Miscelánea Comillas* [Madrid], t. 22, 1954, pàg. 209; J. M. GUIX, «La Inmaculada y la Corona de Aragón en la baja edad media. Siglos XIII y XV». *Miscelánea Comillas*, 22, 1954, pàg. 194-325; J. REQUESENS, «Un altre testimoni puríssim català (de l'escola lul·lista?) del segle XV». *Arxiu de Textos Catalans Antics* [Barcelona], 31, 2014-2016, pàg. 665-764; M. OLIVER, «Mallorca lul·liana, franciscana i mariana: la Concepció Immaculada», a: *El franciscanisme a Mallorca, art, festes i devocions*, Palma: Ajuntament de Palma, 2008, pàg. 99; B. BESTARD, *El infante Felipe de Mallorca y los franciscanos espirituales (1288-1343)*. Palma: Ajuntament de Palma, 30, 2014.

i de la defensa immaculista. Una iconografia específica en augment definiria les dues actituds que mantingueren els dos grans ordes mendicants. No obstant això, ens interessa establir un punt de partida de la iconografia franciscana, amb la Puríssima com a gran protagonista.

Al llarg dels segles XVII i XVIII, té lloc una gran devoció immaculista. La declaració del patronatge de la Puríssima a Mallorca el 17 de juliol de 1643 per part del Gran i General Consell, segons les indicacions que havia establert el papa Urbà VII perquè cada regne o província pogués elegir el seu patró, és la culminació d'un procés històric immaculista que s'havia iniciat en el segle XIII.

Pel que fa a l'àmbit artístic, el model iconogràfic de la Puríssima s'importà dels cercles artístics valencians; en concret, s'introduí el tipus de Puríssima de Joan de Joanes, el qual marcarà les pautes en els pintors mallorquins del darrer quart del segle XVI i del segle XVII. Mateu López, Gaspar i Oms, i Antoni Verger destacaran per les seves versions i desenvoluparan la tipologia coneguda com la *Tota Pulchra*, envoltada de les lletanies marianes.

En aquest context, hem d'esmentar la projecció artística que dugué a terme el bisbe Joan Vich i Manrique,³ amarat de la devoció valenciana, que afegí nous honors a la festa de la Puríssima i li dedicà el portal major de la Seu el 1601, destacant-ne la figura del timpà amb els atributs de la *Tota Pulchra*. Altres actuacions de caire artístic van ser, uns anys més tard, obra dels Jurats de la Ciutat, que dedicaren a la Puríssima la Porta de la Mar. Altres portals majors d'esglésies conventuals ciutadanes es consagraren a la Concepció Immaculada: Sant Francesc, Montis-sion i el monestir de les Caputxines i de la Concepció.

2. La Immaculada en els episodis hagiogràfics de Ramon Llull

En un primer moment, constatarem el vincle de Ramon Llull amb el culte a la Immaculada Concepció. Just després de la seva mort, i essent probablement terciari franciscà i complint amb una promesa feta per l'orde, els franciscans l'enterraren a l'antiga capella de la Puresa, precisament una antiga advocació associada a la idea de la Immaculada Concepció. Aquest fet és l'inici de les successives adhesions de Llull amb la devoció a la Immaculada. Sabem, pels processos, que en alguns retaules primerencs, com el de la capella de la Puríssima Concepció de la Seu —segurament del darrer quart del segle XV o de principis del segle XVI—, hi apareixia l'efígie de Ramon Llull.⁴

³ B. MARTÍNEZ, «Las influencias artísticas foráneas en la isla de Mallorca. El mecenazgo del obispo Juan Vich y Manrique (1573-1604), impulsor del culto a la Inmaculada Concepción». *Actas del XVI CEHA* [Las Palmas de Gran Canaria], 2006, pàg. 337-344.

⁴ La data és difícil d'establir. Els pèrits encarregats de testificar les peces d'art feien datacions massa antigues per autenticar el culte immemorial del Beat. N'és un exemple clar la cronologia que estimen del retaule de la Santis-

Tanmateix, ens interessa tractar el sorgiment de les imatges en les quals es representen Ramon Llull i la Immaculada. Per bé que tenim representacions de Ramon Llull amb la Mare de Déu i el Nin Jesús, aquestes primeres s'han de localitzar en el conegut episodi de la il·luminació al puig de Randa; però no és fins a la nova creació de la revelació de Randa del pintor Miquel Bestard que es renova aquest tipus de model iconogràfic: el pietós eremita o el místic contemplatiu es transforma en un inspirat escriptor, el doctor il·luminat, que escriu gràcies a l'aparició d'un gran Crucificat. El «pintor loco»,⁵ perquè, de manera subtil, incorpora al cel una petita figura femenina: la Immaculada, la qual, amb els anys, adquirirà força i desbancarà la imatge del Crucificat.

Aquest model, gestat per Miquel Bestard, es consolidà i es difongué no tan sols en pintura pels seus seguidors, sinó també en gravats. Els principals gravadors divulgaren l'esquema compositiu tant en xilografies —moltes de les quals es troben a la col·lecció Guasp— com en calcografies, molt més fines i de bona factura.

Amb una ullada panoràmica podem captar els canvis i les transformacions de l'episodi de la il·luminació al puig de Randa.⁶ En un primer moment, Ramon Llull, en un paratge muntanyós, rep la inspiració d'un petit crucifix, després és un gran Crucificat el qui l'inspira, i posteriorment, compartirà aquesta revelació amb la presència de la Immaculada.

Més tard, a finals del segle XVII, es configura un nou model iconogràfic: una nina púber de cabellera llarga i amb els ulls posats en la terra davalla del cel, sovint ajudada per angelets. Aquesta nova musa serà l'encarregada d'inspirar les obres del beat. Els seguidors de Miquel Bestard tingueren cura de divulgar aquest nou model en què la Immaculada era la gran inspiradora de les obres de Ramon Llull: una de les mostres més paradigmàtiques és el llenç que s'ubica a la capella de la Verge de les Mares Cristianes de l'església de la Mare de Déu de Montis-sion. L'escena transcorre en un paisatge de marina; Llull, vestit de terciari franciscà, gira els ulls a la Immaculada i assenyala amb la mà una de les seves obres, concretament la titulada *De conceptione*.

Una altra pintura de característiques similars i també de finals del segle XVII és la conservada a l'església de Pollença. Les dues pintures plasmen un canvi: els paratges de Randa i la revelació de Jesús crucificat han estat substituïts per la inspiració de la Pu-

sima Trinitat: daten el moble amb una antiguitat de quatre-cents vint-i-cinc anys; datació errònia, ja que sabem que el retaule és de c. 1503. Vegeu Procés del beat Ramon Llull de 1751, M. SACARÈS, *Itineraris documentals d'imatgeria lul·liana antiga*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2018, pàg. 98-101 i 111-115.

⁵ M. CARBONELL, «El pintor Miquel Bestard (1592-1633), el mallorquí; notícies biogràfiques i aportacions al catàleg». *Locus Amoenus* [Barcelona], 2, 1996, pàg. 157; «Miquel Bestard», *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. I. PromoMallorca [Palma], 1996; *Cendres de Troia, el pintor Miquel Bestard (1592-1633)*. Palma: Fundació Sa Nostra, 2007.

⁶ M. SACARÈS, «En un instant li venc certa il·lustració divina». L'episodi de la il·luminació a la iconografia de Ramon Llull». *Locus Amoenus* [Barcelona], 9, 2007-2008, pàg. 102-125.

ríssima en terres nord-africanes, a prop de la mar, i a més, s'hi ha incorporat com a novetat l'episodi del martiri.

Un altre fet important que cal posar en relleu és que Llull esdevé el teòleg i defensor de la puresa de Maria; de fet, els títols dels llibres palesen aquesta idea. Les primeres iconografies de les il·luminacions es produeixen al puig de Randa: el beat rep una inspiració de Jesús crucificat per escriure el millor llibre del món, un llibre per convèncer els infidels de la veritat de la religió cristiana. Els paratges marítims, les platges de Bugia i els penya-segats de Miramar són el nou escenari d'aquestes il·luminacions promocionades per la Immaculada.

En el tombant del segle XVIII, la mar apareix com a element important de la inspiració. A la pintura que es troba al col·legi de Nostra Senyora de la Sapiència, la mar no és un motiu més de la composició, sinó que n'ha esdevingut el tema. A l'angle dret, es veu Llull, ploma en mà, amb el característic gest: alça el braç en direcció a la Immaculada, que sorgeix d'entre els núvols dins una màndorla, asseguda i amb els peus sobre la bola del món.

Una altra pintura que acusa clarament els paisatges africans és el fresc que decora la capella del Sagrat Cor de Jesús de l'església conventual de la Concepció de Palma (figura 1). El pintor Jaume Bosch fou l'encarregat de decorar les voltes de les capelles

Figura 1. Ramon Llull escriu la seva obra inspirat per la Immaculada a prop del port de Tunis. Capella del Sagrat Cor de Jesús, Convent de la Concepció, Palma.

d'estil barroc tardà, caracteritzades per una ornamentació atapeïda de sanefes i garlandes.

La pintura destil·la una gran imaginació i fantasia: s'hi veu el beat assegut en unes roques, escrivint sota la presència de la Immaculada; la perspectiva que s'hi representa és la del port de Tunis, amb la ciutat emmurallada de fons i la mar amb els vaixells. Segurament el pintor s'inspirà en les biografies, les quals relaten que l'estiu de 1293 Llull viatjà a Tunis i fou a prop del port —bé, a la nau dels genovesos o en un amagatall— on començà a escriure la *Taula general* que acabà a Nàpols el mateix any.

Aquest model de Llull inspirat per la Immaculada va perviure fins ben entrat el segle XIX, però sempre amb variacions i alteracions quant al paisatge; per exemple, en una pintura de col·lecció particular de la segona meitat del segle XIX hi apareix un escenari nou: el doctor il·luminat en una cova escriu inspirat sota la presència d'una petita Immaculada i a l'exterior s'entreveu la mar.

Pel que fa a l'art del gravat, una de les primeres xilografies que reflecteixen aquest model és l'estampa que es troba en un llibre de Pere Bennàsser de 1688.⁷ la imatge recrea el tipus iconogràfic de Llull com a doctor il·luminat inspirat per la Immaculada. El beat Ramon Llull, amb nimbe estrellat, agenollat, amb els braços oberts i ploma en mà, roman esglaiat per la visió de la Immaculada, que apareix sobre un núvol amb les mans juntes i la mirada baixa. Tot i que damunt la roca, a més del llibre i el tinter, s'hi veu un petit crucifix, la presència de la Immaculada en referma el protagonisme pel que fa a la revelació.

En una calcografia de gran qualitat signada per Melcior Guasp l'any 1762 en un marc de motius de rocalla, s'hi representa el beat que escriu inspirant-se en la visió de la Immaculada. *Qui in te cogitat maculam in sole cogitat tenebras* és la inscripció que té el filacteri de la ploma del beat. És evident que el gravat amb aquest filacteri explicatiu exalta la defensa concepcionista de Llull i està inspirat per la figura de la Immaculada. Un altre motiu important que cal destacar són les lletres entrelaçades: la A i la M, sigles pertanyents a la Puríssima (*Ave Maria*). Al llarg dels segles XVII i XVIII, aquest monograma és molt usat pels diversos gravadors que representen la temàtica de la Immaculada i, en general, de la Mare de Déu. Gravadors com Francesc Rosselló, Melcior Guasp i Llorenç Vallespir incorporen el monograma de la Immaculada en les seves composicions.⁸

⁷ P. BENÀSSER, *Breve ac compendiosum rescriptum navitatem, vitam martyrium*. Mallorca: Guasp, 1688, pàg. 42; E. ROSENT, E. DURÁN, *Bibliografia de les impressions lul·lianes*. Barcelona: 1927, pàg. 233.

⁸ El monograma de Maria no tan sols s'usa en gravats sinó que abasta nombroses manifestacions artístiques. Per exemple, hi ha un tipus de llit mallorquí treballat en marqueteria que és conegut com el d'Ave Maria. Tanmateix, hi ha altres opinions sobre el monograma AM. Vegeu-ne la interpretació de M. FORTEZA, *La xilografia en Mallorca a través de sus colecciones. La imprenta Guasp (1576-1958)*. Palma: J. J. Olañeta, 2007, pàg. 102.

3. Ramon Llull i la Immaculada, advocats de la Universitat Lul·liana

Tal com assegurava el professor Cortés Peña, les universitats europees varen ser fermes defensores de la devoció de la Immaculada.⁹ La Universitat de Colònia va ser de les primeres a proclamar l'adhesió a la Puríssima l'any 1449, després la seguiria la de París l'any 1497, la de Magúncia l'any 1500 i la de Viena el 1501. La Universitat de València —capdavantera en qüestions teològiques— va ser la primera de ratificar aquest vot en l'àmbit hispànic l'any 1530.

Una de les característiques d'aquesta universitat era el jurament que, des del segle XVI, professors i alumnes feien a favor de la doctrina de la Immaculada decretant *que de hoy en adelante no se pudiesse graduar alguno doctor en la universidad sin que primero jurasse*. Nostra Senyora de la Sapiència, patrona de la Universitat de València, es representà durant segles sostenint a la mà un brot florit com a símbol de la Immaculada.¹⁰

En referència al cas mallorquí, i seguint els estudis recents del professor Rafael Ramis per explicar amb més claredat l'època dels estudis superiors a Mallorca, podem dividir-lo en tres etapes: un primer moment seria l'anomenat Estudi General Lul·lià (1483-1692), el segon és el de la denominada Reial i Pontifícia Universitat Lul·liana i Literària de Mallorca (1692-1772), i en darrer lloc, el de la Reial Universitat Literària de Mallorca (1772-1830). Aquesta periodització de la universitat, fruit dels canvis al llarg de la història, permet veure tant el fràgil equilibri ideològic del lul·lisme com també els problemes institucionals que es produïren a causa del compliment de les constitucions, els privilegis i les reials ordres.¹¹

El cert és que el fet que Llull i la Puríssima esdevinguessin patrons i protectors de la universitat mallorquina en els estatuts de la universitat de 1697 fa palesa la fràgil situació i la insuficient victòria en la Cort dels lul·listes. Efectivament, les càtedres lul·lianes tenien avantatges en l'ordre jeràrquic i la universitat estava dedicada al beat doctor i màrtir Ramon Llull i, a més, la festa se celebrava en honor seu i els doctorands havien de pagar una propina a l'arca de Ramon Llull. Un altre fet significatiu —i que diu molt sobre els lligams de la Puríssima i Llull— és que els graduats havien de fer jurament a la Immaculada Concepció de la Verge Maria. Aquesta era una doctrina que havia defensat Llull —i que els tomistes consideraven equivocada—, i fou la causa de molts

⁹ A. L. CORTÉS PEÑA, *Religión y política durante el antiguo régimen*. Granada: Universidad de Granada, 2002; S. RAGA, *El immaculismo y Valencia*. 2015, www.preguntasantorales.es.

¹⁰ E. CALLADO, *Sin pecado concebida. Valencia y la Inmaculada en el siglo XVIII*. València: Colección estudios universitarios, 2012, pàg. 336.

¹¹ R. RAMIS, «Sobre la denominación histórica de la Universidad de Mallorca: Problemas institucionales e ideológicos en torno al lulismo». *Cuadernos del Instituto Antonio de Nebrija* [Madrid], 13/2, 2010, pàg. 237-263.

Figura 2. Ramon Llull inspirat per la Immaculada. Xilografia, 1698.

problemes en el segle XVIII, atès que aquesta proposició havia de ser jurada per tots els graduats, però era només defensada pels lul·listes.¹²

El llarg recorregut iniciat vers el projecte universitari lul·lià parteix amb el procés de gestació de l'Estudi General de Mallorca i culmina amb la Universitat Lul·liana.¹³ Després de l'elaboració del projecte d'estatuts de 1693, aprovats per Carles II l'any 1697 i publicats un any més tard amb el títol de *Constituciones, estatutos y privilegios de la Universidad luliana del Reyno de Mallorca*,¹⁴ és precisament a la portada d'aquest llibre que trobam per primera vegada una xilografia interessant en la qual es representa la inspiració divina de Llull realitzada per la Immaculada: en una orla circular inscrita en un quadrat de motius florals, s'hi representa Llull amb una corona de raigs desmesurats assegut sobre un núvol mentre escriu la seva obra amb la mirada vers la Immaculada. Envolten la imatge del beat tres escuts: el pontifici de Climent X, el del Regne de Mallorca i el d'Espanya. Dins de l'orla, s'inscriuen les paraules que al·ludeixen a la novella universitat: *Universitas Maioricensis Lulliana* (figura 2).

¹² R. RAMIS, *ibíd.*, pàg. 250-251.

¹³ Á. SANTAMARIA, *La promoción universitaria en Mallorca*. Palma, 1983, pàg. 141; J. LLADÓ FERRAGUT, *El archivo de la Real y Pontificia Universidad Literaria y Estudio General Luliano del antiguo Reino de Mallorca*. Palma, 1946, pàg. 13-18.

¹⁴ *Constituciones, estatutos y privilegios de la Universidad Luliana del Reyno de Mallorca*. Mallorca: Guasp, 1698, pàg. 1. El llibre amb el gravat corresponent va ser catalogat i descrit a: E. ROJENT, E. DURÁN, *op. cit.*, pàg. 236. També va incloure el gravat A. LLINARÉS, *Ramon Llull*. Barcelona: Edicions 62, 1968, pàg. 192.

Pel que fa a l'heràldica, aquesta iconografia recorda dues representacions: la primera és el relleu que decora la façana de l'Estudi General Lul·lià, de finals del segle XV, que inclou les armes dels Reis Catòlics, les de la Ciutat i Regne de Mallorca, i les del llinatge Lull;¹⁵ l'altra imatge és la xilografia que representa l'antic escut de la Universitat de València, amb la Immaculada envoltada dels tres escuts corresponents: l'escut papal d'Alexandre VI, el del regne de València i el d'Espanya.

Una rèplica de la xilografia del llibre esmentat és un gravat que pertany a la col·lecció Guasp, realitzada pel prevere Melcior Guasp l'any 1769. En una orla de formes més tardanes, es representa Lull vestit amb hàbit de franciscà i corona estrellada que roman assegut amb el llibre obert escrivint, enlairat sobre un núvol, i amb la presència de la Puríssima; a sota hi ha l'àmbit terrenal. El paisatge s'ha representat per diferenciar els dos àmbits: el terrenal i el celestial. Tanquen l'orla els mateixos tres escuts que hi ha en el primer, només que se n'ha reduït la mida i ocupen un lloc més discret.

Aquesta tradició lul·liana és la que roman i la que identifica avui dia la Universitat de les Illes Balears, una fórmula que recordam amb la mitja lluna de l'escut heràldic de la família Lull.

A banda dels gravats que estan íntimament lligats amb la universitat lul·liana, hem de fer especial esment d'una altra iconografia que també forma part de la creació de la universitat: es tracta de la bandera de la universitat de principis de segle XVIII. El teixit de llana vermella brodada amb fils de colors segueix el model de Lull com a doctor il·luminat. En un marc floral, el savi està redactant la seva obra assegut en un escriptori i rep la inspiració de la Puríssima (figura 3). En canvi, en el revers de la bandera apareix Lull pregant amb els braços oberts amb una palma a la mà —fent al·lusió al martiri patit a Bugia— i, al voltant, els tres escuts ja representats en els altres gravats anteriors: a l'esquerra, el pontifici; al mig i més petit, el del Regne de Mallorca, i a la dreta, el d'Espanya (figura 4).

La pintura a l'oli de Salvador Torres datada l'any 1855 reflecteix un contingut de ple enaltiment de la Puríssima. Lull, a la Sorbona de París, proclama el dogma de la Immaculada. (Amb aquesta temàtica, com a poc, sabem que hi havia dues pintures més en cases particulars).

La pintura escenifica una aparició pública del mestre Ramon Lull a la Universitat de París: un auditori de doctors, vestits amb musseta i birret doctoral, escolten Lull, que es representa dempeus en un podi, vestit de franciscà; porta birret i musseta, i en una mà enarborava una bandera amb la imatge de la Immaculada mentre que a l'altra hi porta una ploma. De tots els oients, només un, el de la primera fila, no porta musseta i sosté a la mà el birret. Aquest personatge que escolta meravellat s'ha identificat com

¹⁵ M. SACARÉS, «'Dispositor sum sanitatis', el sepulcre de Ramon Lull». *Locus Amoenus* [Barcelona], 11, 2011-2012, pàg. 69.

Figura 3. Ramon Llull rep la inspiració de la Immaculada. Anvers de la bandera de la Universitat de principis del segle XVIII.

Figura 4. Ramon Llull pregant i palma martirial. Revers de la bandera de la Universitat de principis del segle XVIII.

Joan Duns Escot, autor vinculat a la història de la doctrina del privilegi immaculista. A la part inferior, el pintor incorporà un text que forma part de les *Vindiciae Lullianae*, escrites pel pare Pasqual.¹⁶

És clar que aquest llenç, tal com va apuntar el P. Andreu de Palma, fou realitzat amb motiu de la declaració dogmàtica de la Immaculada Concepció i de la concessió del res a aquesta diòcesi.¹⁷ El tema escollit va ser, precisament, Llull defensant el dogma de la Immaculada a la Universitat de París.

4. Les festes de reparació a Llull de 1699 i l'exaltació de la Immaculada

És evident que la codificació de la imatge de Llull és sota l'empremta franciscana, ja que, ben aviat, el doctor il·luminat és vestit de terciari franciscà i ocupa un lloc reconegut en el repertori de sants franciscans de l'illa.

Tal com vaig abordar i estudiar en la meua tesi, les representacions de Ramon Llull amb els sants franciscans giren al voltant de la defensa de la Immaculada.¹⁸ Em vaig guiar per les observacions perspicaces fetes pel professor J. Perarnau i, concretament, sobre la qüestió de l'antillulisme que va encaixar Llull, la seva doctrina i culte, Perarnau apuntà que en gran mesura es nodria de la polèmica sobre la Puríssima i, de retruc, atacava la figura de Llull. En general, els antillulistes i els antipurissims eren els mateixos.

Cal dir que, un cop definida com a dogma la doctrina de fe sobre la Puríssima, la força de l'antillulisme s'esvaí fins a desaparèixer gairebé completament. És més, les onades d'antillulisme sovint convergien amb els juraments o vots a favor de la doctrina de la Immaculada Concepció.¹⁹

Quant als regnes catòlics d'Europa, la invocació de la Immaculada no és un fet aïllat. Irlanda la va proclamar com a protectora l'any 1647, i Polònia el 1656 feu el mateix. Tanmateix, Espanya tengué un paper molt més actiu, ja que durant el segle XVII, i sota els regnats de Felip III i Felip IV, es promocionà una intensa tasca concepcionista, la qual s'articulà de diverses maneres: publicacions erudites i populars, festes memorables

¹⁶ El text fa referència a l'ensenyança que Llull dugué a terme a la Universitat de París l'any 1298, i que el cistercenc pare Pasqual relatà a la *Vida de Raymundo Lullio*. A. R. PASQUAL, *Vindiciae Lullianae*. T. I. Avenione: 1778, pàg. 225-226. Sobre la lectura iconogràfica d'aquest llenç, vegeu: M. SACARÈS, *Vivat ars lulliana. Ramon Llull i la seva iconografia*. Palma: J. J. de Olañeta, 2016, pàg. 147-148.

¹⁷ A. DE PALMA, «Catálogo de la exposición de iconografía y bibliografía del Beato R. Llull». *Estudios Franciscanos* [Barcelona], 1920, pàg. 27.

¹⁸ M. SACARÈS, *Vivat ars lulliana. Ramon Llull i la seva iconografia*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2014, pàg. 315.

¹⁹ Aquesta qüestió era plantejada per ésser estudiada amb més profunditat per Josep Perarnau; vegeu J. PERARNAU, *op. cit.*, pàg. 45-46.

i el sorgiment de noves creacions artístiques.²⁰ Una antiga tradició castellana vinculava la institució de la festa de la Immaculada amb la figura de sant Ildefons, arquebisbe de Toledo; d'altra banda, sant Pere Nolasc va fundar a Barcelona l'orde militar de Nostra Senyora de la Mercè, el qual va prendre l'hàbit blanc fent al·lusió a la puresa de Maria. Poc temps després de la fundació de l'orde, el mercedari sant Pere Pascual revalidava per escrit la defensa de la Immaculada, avançant-se a Joan Duns Escot i a Ramon Llull.

Les principals ciutats de la península Ibèrica, des de diferents vessants, s'involucraren en la defensa de la Immaculada,²¹ fet que ocasionà enfrontaments entre els defensors i els detractors de la Concepció Immaculada de Maria. Els primers enfrontaments es produïren l'any 1615 a la *Real Chancillería* de Granada, on, per evitar aldarulls als carrers, varen retirar imatges i altars de la Concepció de la via pública. A Sevilla, l'any 1616, durant una processó, es cremà una imatge de la Immaculada, i n'insultaren els defensors. A la processó valenciana del Corpus Christi de 1619, es va posar una imatge de la Immaculada i al seu costat un Sant Crist, i es va amenaçar tot aquell qui dubtàs de la puresa de la seva mare.²²

Per bé que els vots i juraments puríssims són actes característics i generalitzats en els segles barrocs en tot l'àmbit hispànic,²³ a Mallorca les festes en honor de la Immaculada es desenvolupen ocasionades, moltes vegades, per les ofenses i els greuges dels enemics de la Puríssima. Per exemple, es coneix el succés de l'any 1615, en què els religiosos dominicans publicaren en un cartell una sèrie de conclusions, una de les quals deia que la Verge fou concebuda amb pecat original.

Els anys 1629 i 1643 són dates assenyalades per a la celebració de festes en honor de la Immaculada. Aquests actes es duen a terme des de diversos vessants: misses, celebra-

²⁰ Sobre la intensa tasca de promoció del misteri de la Concepció Immaculada de la Verge i les diferents creacions artístiques que sorgiren al voltant de les ambaixades i els ambaixadors espanyols davant la Santa Seu i el paper de les arts en la promoció de la doctrina, vegeu: P. GONZÁLEZ, «Arte y dogma. La fabricación visual de la causa de la Inmaculada Concepción en la España del siglo XVII». *Magallánica. Revista de Historia Moderna*, 2016, núm. 5, pàg. 68-98.

²¹ V. M. MINGUEZ, P. GONZÁLEZ, M. I. RODRÍGUEZ, *La fiesta barroca. El Reino de Valencia (1599-1802)*. València: Universitat Jaume I, 2010.

²² E. CALLADO, *Devoción popular y convulsión social en la Valencia del seiscientos. El intento de beatificación de Francisco Jerónimo Simó*. València: Alfonso el Magnánimo, 2000.

²³ Sobre el tema en l'àmbit espanyol dels juraments i vots a la Immaculada Concepció, hi ha abundants cròniques de l'època i bibliografia recent. El simposium celebrat l'any 2005 recull nombrosos articles de diverses ciutats espanyoles que tracten el tema; vegeu, entre d'altres, els estudis següents: C. RODRIGO, «Solemnes fiestas en honor de la Inmaculada Concepción celebradas en Valencia en el siglo XVII», t. I, pàg. 475-497; J. VIZUETE, «Voto, juramento y fiesta de la Inmaculada en la Universidad de Toledo», t. I, pàg. 327-352; M. E. MUÑOZ, «Alcalá de Henares por la Inmaculada Concepción. Los votos de la Magistral, universidad y Concejo (s. XVII), fiestas y arte», t. I, pàg. 543-567; E. MENDOZA, «Celebraciones en honor a la Inmaculada Concepción en Málaga a mediados del siglo XVII», a: *La Inmaculada Concepción en España: religiosidad, historia y arte. Actas del simposium (I) 14-IX-2005*, t. I, Colección del Instituto Escorialense de Investigaciones Históricas y Artísticas, núm. 22. Madrid: Ediciones Escorialenses (edes), Estudios Superiores del Escorial. San Lorenzo del Escorial, 2005, pàg. 501-525.

cions litúrgiques com ara sermons, teatre, poesies, processons, altars, certàmens literaris..., i totes aquestes manifestacions s'emmarquen en un ambient de devoció, exaltació i proclamació del misteri de la Immaculada.

El dia 29 de maig de 1629, davant del bisbe Baltasar de Borja, els Jurats feren, en l'ofrena de la missa pontifical, el vot de defensar el privilegi de la Immaculada. Més tard, el 17 de juliol de 1643, segons els preceptes del papa Urbà VIII que cada regne triàs patró, el Gran i General Consell declarà patrona la Puríssima Concepció de Maria, la qual cosa provocà unes solemnes festes marianes. A la fi, el llarg periple iniciat per la defensa del misteri de Maria donà els seus fruits: el 8 de desembre de 1854, el papa Pius IX declarà dogma de fe la Immaculada Concepció de Maria. La diòcesi de Mallorca va ésser una de les diòcesis d'Espanya que acollí amb més entusiasme la definició dogmàtica.²⁴ De fet, se celebraren festes que s'esdevingueren l'any següent.²⁵

És en aquest marc cultural i religiós de disputes i tensions sorgides entre els concepcionistes, lul·listes i franciscans d'una banda, i els dominicans, detractors de la Immaculada i antilul·listes de l'altra, que es genera tot un desplegament d'imatges impregnades de devoció franciscana i que tenen com a tema principal l'exaltació i el triomf de la Puríssima. Amb aquestes representacions es pretenia difondre el culte i fer-lo extensiu, i tot plegat va contribuir a la proclamació del dogma de la Immaculada, anul·lant els brots anticoncepcionistes.

De fet, en aquest context dels segles XVII i XVIII, se succeeixen bregues i aldarulls protagonitzats pels enfrontaments entre els dos ordes religiosos: els franciscans, partidaris de la doctrina lul·lista i defensors de les tesis concepcionistes, i els dominicans i tomistes, contraris al dogma de la Immaculada i enemics de Llull.²⁶

Tal volta, el punt més àlgid arribà amb les prohibicions i retirades de les imatges de Llull per part del bisbe Díaz de la Guerra; aquestes privacions eren causades, en gran part, per les estampes que qualificaven Llull com a sant. Però també pintures que decoraven esglésies de Palma i de diversos pobles, com la d'Andratx, varen ésser retirades i destruïdes. És interessant saber que almenys de dues en sabem notícies: una d'aquestes,

²⁴ Testimoni de la devoció secular i fervent del poble mallorquí envers el misteri de la Immaculada és la resposta del bisbe de Mallorca D. Rafael Manso al papa Pius IX. L'esborrany del document fou publicat per Llorenç Pérez l'any 1954 amb motiu del centenari de la proclamació dogmàtica de la Immaculada. En el document s'esmenta el beat Ramon Llull i la defensa que feu en les seves obres de la Concepció Immaculada de Maria, la devoció de sant Alonso Rodríguez i la proclamació de la Puríssima com a "universal i primera patrona i protectora" del Regne de Mallorca per part de les autoritats mallorquines i el fervor de tot el poble. Vegeu: L. PÉREZ, «Contribución de Mallorca a la proclamación del dogma de la Immaculada Concepción», *BSAL* [Palma], t. 31, 1953-1954, pàg. 61-72.

²⁵ G. MUNAR, *Devoción de Mallorca a la Immaculada Concepción*. Palma, 1954, pàg. 3-51.

²⁶ Nombroses publicacions i estudis s'han ocupat del culte a Ramon Llull en els segles XVII i XVIII, i de les controvèrsies originades al voltant de la figura del beat. Vegeu les darreres aportacions publicades de Francisco José García Pérez: F. J. GARCÍA, *La cruzada antilulista*. Col·lecció Seu de Mallorca, núm. 15. Palma: Publicacions Catedral de Mallorca, 2017; *El culto a Ramón Llull en la Mallorca del siglo XVIII, fervor, persecución, condena*. Madrid: Sindere-sis, 2018.

localitzada a l'església parroquial de Sant Nicolau de Palma, es va restaurar, i l'altra, conservada a l'església parroquial d'Andratx, es va fer de bell nou copiant l'original destruït.²⁷ En referència a les pintures esmentades, cal fer-hi un incís, atès que en totes dues hi havia les representacions de la Immaculada.

Generalment, el tema de la defensa de la Immaculada Concepció està representat en les arts plàstiques sobretot pels sants franciscans: el beat Joan Duns Escot, sant Francesc d'Assís, sant Antoni de Pàdua, sant Bernardí i sant Bonaventura, que són els sants més rellevants per salvaguardar la puresa de Maria.²⁸

En el cas mallorquí, la producció d'imatges sobre la defensa de la Puríssima està encapçalada pels dos illencs Ramon Llull i Joan Duns Escot, però també s'hi afegiran i hi participaran altres sants, com sant Bonaventura i, en menor grau, sant Francesc d'Assís. La fórmula iconogràfica més generalitzada, però, i que defineix tant pintures com gravats, representa, en un eix central, la Immaculada i, a tots dos costats, els sants, majoritàriament Ramon Llull i Duns Escot —més tard s'incorporaria sant Bonaventura. La figura femenina presideix les escenes conjuntes i inspira a aquests sants els escrits, o bé són aquests sants que dediquen les seves obres a la Puríssima.

Sobre la iconografia defensora de la Puríssima, vull fer esment de tres festes inscrites en el marc dels segles XVII, XVIII i XIX, pròpies de les festes barroques, amb tota la fastuositat característica de l'època, en les quals hi ha, com a denominador comú, l'èmfasi en les imatges de Ramon Llull i altres sants protegint la Puríssima.

Una bona mostra de la primacia d'aquest tema són els nombrosos exemples que s'especifiquen en les diverses festes dedicades tant a la Puríssima com al beat: en les festes organitzades amb motiu del vot dels Jurats en defensa del privilegi de Maria dut a terme el dia 29 de maig de 1629 a l'ofertori de la missa pontifical, davant del bisbe Baltasar de Borja. L'acte es va cloure amb unes festes; a causa de la pluja, la processó va ésser aplaçada fins al 4 de juny de 1629. Segons el que es relata, s'aixecaren sis altars, el segon dels quals, molt sumptuós i ubicat a la plaça de Santa Eulàlia, fou erigit pels franciscans; s'hi representava la Immaculada entre un cor de frares menors, defensors del privilegi, entre els quals es podien distingir en primer terme Llull i Escot. D'altra banda, els mateixos franciscans, a la processó, portaven una gran lledània amb representacions d'Escot i Llull i la figura de la Immaculada.²⁹

²⁷ Sobre les vicissituds del quadre de Ramon Llull de l'església parroquial d'Andratx, vegeu amb més profunditat: M. SACARÈS, *op. cit.*, pàg. 133-134.

²⁸ Sobre les iconografies de la defensa de la Immaculada, manquen estudis que tractin detingudament el tema. Algunes representacions es troben a la Pontifícia Universitat Antonianum, un llenç d'Albert Kùchler que representa la Immaculada amb sant Francesc d'Assís, sant Bonaventura, sant Antoni de Pàdua i el beat Duns Escot. Un vitrall contemporani de l'església franciscana de París representa el beat Joan Duns Escot defensant la Immaculada.

²⁹ Sobre el recorregut de la processó i la descripció de l'engalonnement dels carrers, vegeu: G. MUNAR, *op. cit.*, pàg. 29-32.

També en les festes dels desgreuges del beat de l'any 1699 se citen nombroses iconografies dels paladins i defensors de la Immaculada. El relator anònim³⁰ començava el circuit amb una representació que recontava el succés lamentable que havia ocasionat la festa del desgreuge del beat: «Devant casa lo cabiscolat se feu un altar ab la Purissima y dos angels de bulto a cada costat de ella, los quals tenien en les mans uns platillos de plata, el de la dreta tenia dins el platillo lo cap del beato Ramon y el de la esquerra les mans, los quals representaven la inhumana actió se feu a la figura del platillo del dit beato Ramon estos dias passats».³¹ El cronista continuava amb l'itinerari: «a l'església de Sant Francesc, en el portal major, es col·locà un altar amb la Purissima al centre, a la part dreta el beato Ramon amb un rètol que deia: "Qui in te cogitat maculam in sole cogitat tenebres", i a l'esquerra estava el subtil doctor Escot amb un altre rètol que deia: "Bene scripsisti de me, Escote". A la capella de Nostra Senyora de la Mamella, hi havia un altar amb Nostra Senyora de la Concepció enmig, a la part dreta, de talla, el beat Ramon amb una inscripció: "Qui in te cogitat maculam... etc.". A l'esquerra, lo doctor subtil Escot amb una altra inscripció que deia: "Virgo sacrata da mihi virtutem contra hostes tuos". Passat el carre-ró, vora la casa d'Andreu Feliu, cirurgià, hi havia un altar on es representava, a la part superior, Nostra Senyora; i a l'inferior, a la dreta, el beat Ramon i, a l'esquerra, Escot, assegut cadascú amb la cadira tenint amb les mans una ploma; les imatges de talla eren de gran perfecció».³² De fet, però, aquesta crònica ens descobreix una gran quantitat d'iconografia del beat, i també ens aporta, com hem vist, una abundant imatgeria compromesa en la defensa de la Puríssima i protagonitzada pels màxims protectors: Ramon Llull i Joan Duns Escot.

En aquest vessant, cal tenir present una altra festa: fou arran de la declaració del dogma de la Immaculada el 8 de desembre de 1854. A Mallorca, s'esdevingué la primavera de l'any 1855. Les cròniques i descripcions d'aquestes festes varen ésser relata-des extensament per Josep Maria Quadrado i, concretament, a l'església de Sant Francesc entre els dies 28 d'abril i 3 de maig va haver-hi grans celebracions. Tots els frares havien estat expulsats dels convents, però, amb motiu de les festes, tots els exclaustats tornaren a les esglésies per honorar la Puríssima. Per a aquesta ocasió, al convent de Sant Francesc s'improvissà un símil de retaule nou amb una gran pintura de la Puríssima envoltada d'àngels i amb els tres grans defensors.

D'aquest retaule efímer es feren estampes en litografia (figura 5) que es repartiren com a record.³³ La litografia conservada a la biblioteca Lluís Alemany es correspon a la

³⁰ L. PÉREZ, «Un nuevo texto acerca de un atentado contra el culto de Ramón Llull (1699)». *BSAL* [Palma], 41, 1985, pàg. 333-359.

³¹ L. PÉREZ, *ibíd.*, pàg. 357.

³² *Ibíd.*, pàg. 358.

³³ G. MUNAR, *op. cit.*, pàg. 43

Figura 5. Litografia que representa el retaule realitzat per les festes de la Puríssima de l'any 1855. Biblioteca Lluís Alemany.

perfecció amb la descripció feta per Josep Maria Quadrado³⁴ del retaule de Sant Francesc. En la imatge es reproduïx un retaule d'estil neogòtic, i als laterals sobre peanyes s'ubiquen les talles: a l'esquerra, la de sant Domingo, caracteritzat amb l'hàbit dominicà, tonsura, porta llibre de la Regla i bordó de doble travesser, i l'acompanya el ca amb la torxa encesa i un globus sota la cama; a la dreta, sant Francesc d'Assís, amb l'hàbit del seu orde, porta a les mans el llibre obert i la creu —en aquest cas, bàcul de doble creu— i devora seu es representa el llop. La pintura central representa la defensa de la Immaculada per part dels tres doctors; en l'àmbit celeste, la Puríssima envoltada d'àngels i coronada per l'Esperit Sant, i al costat d'ella, l'escena de l'àngel que amb una llança aniquila el drac apocalíptic.

Aquesta variant iconogràfica està relacionada amb la iconografia que els franciscans i els jesuïtes propagaren durant el segle XVII, en què la Verge empenya una llança i feix el cap del monstre. Aquest tipus d'Immaculada presenta una altra variant: la Verge

³⁴ J. M. QUADRADO, *Breve descripción de los religiosos cultos con que se ha solemnizado en esta capital y pueblos de la isla la definición dogmática de la Inmaculada Concepción de la Virgen María*. Palma: Impremta Guasp i Barberi, 1855, pàg. 24-25.

no està sola sinó que sosté en braços el Nin Jesús, el qual amb una llança acabada amb una creu fereix el drac; uns àngels l'ajuden a manejar l'arma. Tot i que en aquesta representació la Verge no és la combatent, sí que recorda aquestes variants, o si més no hi està inspirada i transmet la victòria de la nova Eva enfront de les heretgies vençudes.³⁵

En un pla inferior apareixen els tres doctors franciscans disposats a defensar el misteri de la Concepció Immaculada de Maria amb les seves plomes. La part superior del retaule és coronada per un gablet, on es representa —en un medalló— el símbol franciscà dels dos braços encreuats de Jesús i sant Francesc. Als laterals, damunt peanyes, dos àngels porten filacteris escrits amb elogis dedicats a la Puríssima.

Bibliografia

- P. BENNÀSER, *Breve ac compendiosum rescriptum navitatem, vitam martyrium*. Mallorca: Guasp, 1688.
- S. J. BOSS, «Ramon Llull's Llibre de Santa Maria. Theodicy, ontology and initiation». *Studia Lulliana* [Palma], 51, 2011, pàg. 25-51.
- E. CALLADO, *Devoción popular y convulsión social en la Valencia del seiscientos. El intento de beatificación de Francisco Jerónimo Simó*. València: Alfonso el Magnánimo, 2000.
- M. CARBONELL, *Cendres de Troia, el pintor Miquel Bestard (1592-1633)*. Palma: Fundació Sa Nostra, 2007.
- F. J. GARCÍA, *La cruzada antilulista*. Col·lecció Seu de Mallorca, núm. 15. Palma: Publicacions Catedral de Mallorca, 2017.
- P. GONZÁLEZ, «Arte y dogma. La fabricación visual de la causa de la Inmaculada Concepción en la España del siglo XVII». *Magallánica. Revista de Historia Moderna*, 2016, núm. 5, pàg. 68-98.
- J. M. GUIX, «La Inmaculada y la Corona de Aragón en la baja edad media. Siglos XIII y XV». *Miscelánea Comillas* [Madrid], 22, 1954, pàg. 194-325.
- J. LLADÓ FERRAGUT, *El archivo de la Real y Pontificia Universidad Literaria y Estudio General Luliano del antiguo Reino de Mallorca*. Palma: 1946.
- B. MARTÍNEZ, «Las influencias artísticas foráneas en la isla de Mallorca. El mecenazgo del obispo Juan Vich y Manrique (1573-1604), impulsor del culto a la Inmaculada Concepción». *Actas del XVI CEHA* [Las Palmas de Gran Canaria], 2006.
- E. MENDOZA, «Celebraciones en honor a la Inmaculada Concepción en Málaga a mediados del siglo XVII», a: *La Inmaculada Concepción en España: religiosidad, historia y arte. Actas del simposium (I) ¼-IX-2005*. T. I. Colección del Instituto Escorialense de Investigaciones Históricas y Artísticas, núm. 22. Madrid: Ediciones Escorialenses, (edes), Estudios Superiores del Escorial. San Lorenzo del Escorial, 2005, pàg. 501-525.
- V. M. MÍNGUEZ, P. GONZÁLEZ, M. I. RODRÍGUEZ, *La fiesta barroca. El Reino de Valencia (1599-1802)*. València: Universitat Jaume I, 2010.
- M. OLIVER, *El franciscanisme a Mallorca, art, festes i devocions*, Palma: Ajuntament de Palma, 2008.
- A. R. PASQUAL, *Vindiciae Lullianae*. T. I. Avenione: 1778.

³⁵ M. TRENS, *María: iconografía de la Virgen en el arte español*. Madrid: Plus Ultra, 1947, pàg. 180-185; S. STRATTON, «La Inmaculada Concepción en el arte español». *Cuadernos de Arte e Iconografía* [Madrid], 1988, pàg. 3-127.

- J. PERARNAU, *Ramon Llull i la seva teologia de la Immaculada*. Mallorca: Centre d'Estudis Teològics de Mallorca, 39, 2005.
- L. PÉREZ, «Contribución de Mallorca a la proclamación del dogma de la Immaculada Concepción». *BSAL* [Palma], t. 31, 1953-1954, pàg. 61-72.
- L. PÉREZ, «Un nuevo texto acerca de un atentado contra el culto de Ramón Llull (1699)». *BSAL* [Palma], 41, 1985, pàg. 333-359.
- J. M. QUADRADO, *Breve descripción de los religiosos cultos con que se ha solemnizado en esta capital y pueblos de la isla la definición dogmática de la Immaculada Concepción de la Virgen María*. Palma: Imprenta Guasp i Barberi, 1855.
- R. RAMIS, «Sobre la denominación histórica de la Universidad de Mallorca: Problemas institucionales e ideológicos en torno al lulismo». *Cuadernos del Instituto Antonio de Nebrija* [Madrid], 13/2, 2010, pàg. 237-263.
- J. REQUESENS, «Un altre testimoni puríssim català (de l'escola lul·lista?) del segle XV». *Arxiu de Textos Catalans Antics* [Barcelona], 31, 2014-2016, pàg. 665-764.
- E. ROGENT, E. DURÁN, *Bibliografía de las impresiones lul·lianes*. Barcelona: 1927.
- M. SACARÈS, *Vivat ars lulliana. Ramon Llull i la seva iconografia*. Palma: J. J. de Olañeta, 2016.
- Á. SANTAMARIA, *La promoción universitaria en Mallorca*. Palma: Universitat, 1983.
- S. STRATTON, «La Immaculada Concepción en el arte español». *Cuadernos de Arte e Iconografía* [Madrid], 1988, pàg. 3-127.
- M. TRENS, *María: iconografía de la Virgen en el arte español*. Madrid: Plus Ultra, 1947.

Miquela SACARÈS
Facultat Antoni Gaudí d'Història, Arqueologia i Arts Cristianes
Ateneu Universitari Sant Pacià
stmiquela@gmail.com

Article rebut: 3 de maig de 2019. Article aprovat: 22 de juliol de 2019